

Іван ЮЩУК,
професор
Київського міжнародного
університету

ФОРМУВАННЯ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

Сучасна українська загальнонаціональна літературна мова формувалася протягом багатьох століть, і шлях той був довгий і непростий. А почався він ще в доісторичні часи. «Окремі фонетичні, почасти морфологічні й лексичні особливості сучасної нам української мови з достатньою виразністю виявляються вже в староруських пам'ятках XII ст. і, звичайно, в живих староруських говірках могли, за всіма імовірними припущеннями, існувати й раніше» [2; 104].

Що українська мова почала формуватися раніше, ніж це спорадично засвідчено в найдавніших писемних пам'ятках, які дійшли до нас, у цьому не повинно бути жодних сумнівів. Є чимало непрямих доказів слушності цього твердження [див.: 8], [див.: 18; 16–27]. Докладно спинося лише на одному з них, як, на мою думку, найбільш промовистому.

У VI–VII ст. предки сербів та хорватів переселилися з території сучасної України на Балкани [див.: 9; 29–33]. Зрозуміла річ, вони понесли із собою й ту говірку (чи говірки), яку сформували ще на своїй прабатьківщині спільно з тими людьми, що залишилися тут і пізніше утворили український народ. Отже, в мові сучасних сербів та хорватів мали б зберегтися ті чи інші особливості, які є в сучасній українській мові й характерні лише для цих трьох мов, хоч за 14–15 століть їхнього відокремленого існування, безперечно, багато що в них могло змінитися і змінилося.

У сучасних сербській і хорватській мовах, як і в будь-якій іншій слов'янській, найбільше є спільнослов'янських елементів. І це зрозуміло. Водночас вони містять і такі складники, які властиві лише їм та сучасній українській мові. Значить, ці риси успадковані з одного джерела, вони конче мусили бути й у мові наших предків півтори тисячі років тому.

Нині в сербській (і хорватській теж) лексиці надibuємо, зокрема, такі, здавалося б, специфічні лише для української мови слова, які й перекладати не завжди потрібно, – іменники: *барило*, *брашно* (*борошно*), *вага*, *вариво*, *ватра* («вогонь», діал. *ватра* «вогнище»), *вечера* (*вечеря*), *вилаца*, *вир*, *вуна* (*вовна*), *гай*, *гат* (*гать*, *гат*), *глог* (*глід*), *господар*, *губа* (*губка* «трут»), *доба*, *дрен* (*дерен* «кизил»), *жито* («збіжжя, пшениця»), *жуна* (*жовна* «дятел»), *запе́нак* (*запчо́к*), *јарам* (*ярмо*), *каљу́жа*, *китица*, *кожу́х*, *коливо*, *котва* (*кітва* «якір»), *кресало*, *крок*, *кужель*, *кут*, *лој* (*лій*), *льляк* (обл. *лилик* «кажан»), *љуска*, *мехур*, *мливо*, *млин*, *мрежа*, *налада* (*насолода*), *обор* (*обора*), *огњиште* (*вогнище*), *опсег* (*обсяг*), *осмех* (*усміх*), дит. *папа* (дит. *папа* «хліб»), *пацов* (*пацок*), *плот* (*пліт* «загорожа»), *породиља*, *предиво* (*прядиво*), *преља* (*пряля*), *пртенина* (діал. *портнина* «вид полотна»), *сиромах*, *скриња*, *снага*, *сопило* (*сопілка*), *стегно*, *сумња* (*сумнів*), *суница* («малина»), *трлица* (*терлиця*), *туга*, *узглавье* (*узголів'я*),

укроп (*окрін*), *урок* (*уроки*), *чеп* (*чип*), *школька* (*скойка*); дієслова: *бавити се*, *вабити*, *вечерати*, *забрани-ти* (*заборонити*), *запитати*, *јечати* (*ячати*), *клекнути*, *куњати*, *муљати*, *набрекнути*, *насіпати* (*насіпати* «налити страви»), *наточити* (*наточити* «налити рідини»), *начулити* (*нашулити* «нашпорити вуха»), *орати*, *потурати*, *прати*, *свитати* (*світати*), *снити*, *улучити*, *чекати*, *чути*, *шкодити*; прикметники: *брзи* (діал. *борзий*) *крхки* (*крихкий*), *кутњи*, *мршав* (*миршавий*), *нагли* (*наглий* «поспішний»), *недосежан* (*недосяжний*), *незграпни* (*незграбний*), *плитки* (*плиткий* «мілький»); прислівники: *изненада* (*зненацька*), *наопако* (*наваки*), *напочетку*, *нема*, *оберучке*, *и поготову* (*і поготів*), *стрмоглав* (*стрімголов*), *треба* тощо.

Цікаво зазначити, що хорватські та діалектні сербські назви деяких місяців такі самі, як і українські, тільки часто значення їхнє зміщене: *сечањ* («січень»), *травањ* («квітень»), *липањ* («червень»), *српањ* («липень»), *листопад* («жовтень»), *студени* («листопад», укр. заст. *студень* «грудень»), *просинац* («грудень», укр. заст. *просинець* «січень»), діал. *груден* («грудень»).

Іменники в українській, сербській і хорватській мовах однаково мають кличний відмінок: *Іване*, *лекару*, *сестро*, *сестрице*. Так само при відмінюванні приголосні чергуються у кличному відмінку: *друже*, *кнеже*, *јуначе*, *старче*, *патријарше*; у давальному: *слузи*, *руци*, *муси*. В усіх цих трьох мовах розрізняються тверда, м'яка і мішана групи відмінювання іменників: *воз* – *возом*, *коњ* – *коњем*, *господар* – *господарем*, *орач* – *орачем*. В іменників IV відміни в однині й у множині при відмінюванні з'являється суфікс **-ет-** (відповідає українському **-ят-**): *теле* «теля» – *телета*, *телету*; *грне* «горня» – *грнета*, *грнету*.

З усіх слов'янських мов лише в українській, сербській і хорватській (та ще в словенській, носії якої так само історично пов'язані з Україною) дієслова в першій особі множини в дійсному та наказовому способах мають кінцівку **-мо**: *чујемо*, *оре-мо*, *пишемо*, *ходимо*, *стојимо*; *чекајмо*, *кутујмо*, *питајмо*, *говоримо*, *пишимо*, *држимо*. У названих мовах однаково творяться дієприслівники недоконаного й доконаного виду: *пишући*, *питајући*, *хвалећи*; *написавши*, *утитавши*, *похваливши*. Ці мови так само неродо вживають активні дієприкметники недоконаного виду: *умијући* (*уміючий*), *плетујући* (*плетучий*), *носећи* (*носячий*).

Майже однаково відмінюються займенники першої й другої особи в однині в усіх трьох мовах, зокрема в сербській: *ја*, *мене*, *мени*, *мног*, *на мени*; *ти*, *тебе*, *теби*, *тобом*, *на теби*. Розбіжність спостерігається лише в орудному відмінку, а проте і в південно-західних говорах української мови маємо форми орудного відмінка, відмінні од літературних і близькі до сербських та хорватських: *мног*, *тобов*.

У сербській та хорватській мовах, як і в нашій, прадавні голосні **і** та **ы** злилися в один звук **и**: *риба, дим, зима, сила* (в українській мові звук **и** вторинний, виник на місці **ѣ, о** та **е**). На місці колишніх сильних зредукованих **і** та **ы** виступає **и** (не **е** і не **о**): *ишја* (пор. рос. *шея*), *мије* (*миє*), *лиј* (*лий*). Приголосні перед **е** та **и** в названих мовах звучать однаково твердо: *весели, неделья, дете* (*дитя*), *тихи, лице*. У дієсловах минулого часу чоловічого роду колишній суфікс **-л** у сербській та хорватській мовах змінився на **-о** (*знао, говорио*), а в українській – на **-ў** (*знав, говорив*). У далматинському діалекті хорватської мови, подібно до української, прадавній звук **ѣ** перейшов в **і**: *dilo, smih, susid, sijati*.

Такі міжмовні збіги можуть свідчити лише про одне: близько півтори тисячі років тому в говірці наших предків уже існувало багато рис, властивих сучасній українській мові. У кожному разі це вже була особлива говірка у слов'янському мовному масиві, праукраїнська мова, з якої природно бере початок сучасна загальнонаціональна українська мова.

Цей висновок підтверджують і давні зразки фольклору, як, наприклад, оця явно дохристиянська пісня, записана на Волині, мова якої цілком українська (до речі, народні співці пісень не перекладали, хіба що могли так чи інакше підправляти їх):

Ой ти, соловейку, ти ранній пташку,
Ой чого так рано із вир'їчка вийшов?
– Не сам же я вийшов, дажбог мене вислав,
З правої ручейки й ключики видав,
З правої ручейки – літо відмикати,
З лівої ручейки – зиму замикати.

Цій пісні понад тисячу років, а проте її мова майже цілком сучасна. Подібних пісень з дохристиянського часу збереглося чимало, зокрема колядки й шедрівки, жнивварські та інші обрядові пісні. І мова їхня (лексика, граматичні форми) мало чим відрізняється від сучасної.

Безсумнівно й те, що ще до запровадження християнства 988 р. в Русі-Україні мусила бути і праукраїнська літературна, тобто писемна, мова. Цього вимагало життя. У стародавніх греків, з якими інтенсивно контактували наші предки, письмо існувало ще десь із VII ст. до н.е., а починаючи з III ст. до н.е., вони вже мали розвинену літературну мову. Готи, які певний час займали Північне Причорномор'я, приблизно в IV ст. н.е. створили власне письмо. Вірмени й грузини, які теж були добре відомі нашим предкам, у IV ст. н.е. прийняли християнство й переклали на свої мови богослужбові книги. Трипільці вже мали своє письмо. У Кам'яній Могилі (біля Мелітополя) залишилося письмо ще з часів неоліту. То хіба в наших предків у ті далекі часи не виникала потреба в письмі й писемній мові і не могли вони їх витворити?

«Держава Києвичів першої половини IX ст. (за півтора століття до запровадження християнства. – І.Ю.) обіймала велику територію, мала свій адміністративний поділ і місцевих управителів. Тобто існували й функціонували основні елементи держави: верховна влада, її адміністративний поділ, територія, існував певний прошарок торгового люду, який вів торгівлю з іноземними купцями» [6; 100]. Зрозуміло, що така держава не могла обходитися без письма і писемної, певним чином упорядкованої, наддіалектної мови.

Ось висновки історика стосовно дохристиянської писемності в Русі-Україні: «Першим історичним тво-

ром у нашій країні був «Літопис Аскольда», започаткований близько 865–866 років і доведений, правдоподібно, до 883». «Більш-менш надійні матеріали щодо відродження київського літописання припадають на врядування Ярополка Святославича (972–980). Записи, які велися в той час, Б.Рибаків називає «Літописом Ярополка». «На початок 60-х років IX ст. Русь уже була християнською: там існувала єпархія і проповідь нової віри була прямою турботою молоді Руської церкви» [1; 44, 49, 73]. Звичайно, ці літописи повинні були писатися місцевою мовою, а ніякою не запозиченою. І християнські богослужбові книги мали б бути складені зрозумілою для тодішніх наших предків мовою.

У цьому контексті не можна не згадати й «Велесо-вої книги», створеної волхвами [див.: 17; 4–21], [див.: 20; 21–33]. Хоч багато хто з науковців і заперечує її автентичність, проте було б дивно, коли б язичницькі волхви, а це були найосвіченіші люди свого часу, не склали такої книги, і то не одну. Щоправда, її мова більш віддалена від сучасної української, ніж, скажімо, сербська, але це можна пояснити кількома чинниками. Її первісна мова, безумовно, була спотворена кількарізним переписуванням унаслідок неправильного прочитання оригіналу та всіляких виправлень, як це практикувалося в давнину; не відомо також, яким давнім говором вона писана, а може, й сакральною, тобто ще давнішою, мовою волхвів.

«Що Русь уміла писати до 988 р. – давно заявлено в літературі... і засвідчено деякими писемними джерелами (зокрема, угоди Русі з греками, повідомлення деяких східних авторів (аль-Недім) та ін.)» [1; 105].

Проте виникає запитання: а де ж матеріальні свідчення про цю давню праукраїнську писемність, якщо вона була? Виходячи з тогочасних історичних реалій, можна зробити єдиний висновок: тексти, писані до 988 р., знищені в язичницько-християнському протистоянні як «бісівські». Митрополит Іларіон у «Слові о законі і благодаті» (XI ст.) писав: «Пітьма бісслужіння щезла, і слово євангельське землю нашу осіяло». А якщо які давні тексти й уціліли, то їх поглинув час: адже вони писані переважно на нетривких дерев'яних дощечках. Це був найвигідніший тодішній матеріал для писання. На дощечках писали в Карпатах ще й на початку XX ст. «Тоді ватаг виймає з-за череса цілий жмуток дерев'яних колодок і починає читати. Там закарбовано все, в тій дерев'яній книзі, хто скільки має овець і що кому належить», – читаємо в повісті «Тіні забутих предків» М.Коцюбинського.

Природний розвиток писемної праукраїнської мови був надовго перерваний прийняттям християнства, коли офіційною мовою релігії й держави в Україні-Русі стала тодішня болгарська (старослов'янська) мова, якою були написані привезені з Болгарії богослужбові книги. Її, старослов'янську мову, силоміць насаджували серед панівної верстви. Володимир Великий, як записано в «Повісті врем'яних літ», «нача поимати у нарочитої чади дѣти и даяти на учение книжное». Ця книжна мова згодом, увібравши в себе децицію елементів української, трансформувалася в літературну церковнослов'янську мову. Нею ще писав Г.Сковорода, говорив пан возний з «Наталки Полтавки» І.Котляревського.

До речі, церковнослов'янська мова, занесена київськими священиками, дружинниками й тіунами

на північний схід, лягла в основу російської літературної мови. Про це, зокрема, писав російський академік О. Шахматов: «Батьківщина нашої великоруської літературної мови – Болгарія. Але сформувалася вона в Києві, де зазнала вперше благородного впливу народного середовища. Остаточо розвинулась вона в Москві» [цит. за: 13; 168, 169]. «Старослов'янський склад лексики староруських літописів великою мірою ввійшов у склад руської літературної мови і почав від неї і в великоруські говірки... Тим часом те, що тепер становить лексику української мови, в основному є спадщина південних староруських народних говірок, які ряд століть жили цілком відірвано від книжної мови старослов'янського часу» [2; 102]. Отож російська мова аж ніяк не може претендувати на первородство серед східнослов'янських мов – кожна з них формувалася по-своєму: і українська, і білоруська, і російська.

У час панування в літературі старослов'янської (давньоболгарської) мови, яке тривало майже дев'ять століть, українська мова розвивалася в усному мовленні та в усній народній творчості, яка ніколи не завмирала. Адаже дотепер записано понад 200 тисяч, коли не більше, народних пісень – живою українською мовою. Таким чином, починаючи з кінця X ст., у Київській Русі довгий час співіснувало дві мови: елітна писемна старослов'янська, яка поступово втрачала свою первісну давньоболгарську чистоту, але так і не стала в Україні загальнонародною літературною мовою, і проста усна українська.

Монголо-татарська неволя на якийсь час загальмувала духовний розвиток нашого народу: міста і села були зруйновані, культурне життя завмерло. Певне пожвавлення настало тільки після того, як литовсько-українське військо 1363 р. на Синій Воді розгромило татар й українськими землями оволоділа Литва – спочатку Волиню, потім Чернігівщиною, Київщиною та Поділлям. Галичина ще 1340 р., після отруєння боярми князя Юрія II, підпала під владу Польщі.

У Литовсько-Руському князівстві державною мовою стає українська, точніше, одна з її волинських говірок, адже саме в Луцьку тоді творилися найважливіші державні документи. «Вона була навіть домовою мовою деяких литовських князів, нею ж написаний і збірник тодішніх правних постанов, т.зв. Статут Литовський 1529 року, пізніші видання 1566 і 1588 років. У цьому Статуті навіть правно забезпечено українську мову як мову офіційну державну: “А писарь земський маєть поруску литеррами й словы рускими вси листы, выписы й позы писати, а не иншимъ езыкомъ и словы...” Треба тут ще підкреслити важливу ознаку нашої давньої української канцелярської чи актовій мови, а саме: що в основі її лежала північно-західна українська мова. Перші канцелярії зачали працювати на землях північних, поліських, і тут і виробилася стара канцелярська мова, що рано злучилася з мовою південною, галицькою, й створила тодішню українську літературну мову, мову руську, мову не тільки канцелярській, але й мову книжок» [12; 139–142]. Нею вчилися в школах і церквах, користувалися в судах, розмовляли при князівському дворі.

Спочатку й польська влада прихильно ставилася до української мови. «Король Казимир III видав року 1347-го т.зв. Вислицький статут “русською” мовою, і згідно з параграфом 11 його краківський суддя мав

судити згідно з цим Статутом. З опису 1510 р. бібліотеки короля Сигізмунда I (1506–1548) бачимо, що він мав щось 33 книги “русських” і тільки 1 польську. Відомий польський учений С. Бандке писав 1875 р.: “Усі Ягелончики, аж до Сигізмунда Августа, в Литві по-русски писали, привілеї і надання давали і навіть часом не найкраще по-польськи вміли. Казимир Ягайлович II (пом. 1492 р.) більше вмів по-русски, як по-польськи”» [12; 139]. Але це ставлення різко змінилося після Люблінської унії 1569 р., коли Литва об'єдналася з Польщею й віддала їй українські землі. Почалося насильне насадження католицизму в Україні, закріпачення селян польськими поміщиками, витіснення української мови із суспільного життя. І особливо цей наступ посилювався після Брестської унії 1596 р., яка передбачала передачу української православної церкви під зверхність Папи Римського.

Як опір окатоличенню й ополяченню створюються братства, активну участь у яких беруть насамперед середні верстви міського населення – ремісники, торговці, нижче духовенство, дрібна шляхта. Братства організовують школи для українських дітей. Стає популярною полемічна література на захист православ'я. Таким чином виникає нагальна потреба в демократичній, загальнозрозумілій мові – старослов'янська цих функцій виконувати не могла як малозрозуміла для загалу. «В кінці XVI ст. спостерігаються перші спроби наблизити книжну церковнослов'янську мову до живої народної. Найвиразнішими пам'ятками такого типу є відоме Пересопницьке Євангеліє (1556–1561 рр.) і Крехівський апостол (між 1563 і 1572 рр.), в яких досить прозоро, як на той час, проступає народна лексика і навіть синтаксис» [11; т.1, с. 18].

Тодішня, близька до живої народної літературна мова формується на основі волинсько-галицьких говорів, оскільки саме тут, у Львові, Острозі, Луцьку, створюються осередки національного опору, і саме люди з цих країв так чи інакше причетні до їхньої діяльності: Памво Беринда, Іов Борецький, Данило Братковський, Лаврентій Зизаній, Захарія Копистенський, Єлисей Плетенецький, Мелетій Смотрицький, Андрій Радивиловський та ін. Більшість із них потім, у 1632 р., стануть засновниками першого вищого навчального закладу в Україні – Києво-Могилянської колегії.

«Згуртувавши навколо себе видатних діячів освіти, Львівське братство підняло свою школу на такий рівень, що в перший період свого існування вона зайняла провідне місце серед українських навчальних закладів» [7; 201]. І це великою мірою зумовило характер тодішньої української літературної мови, її галицько-волинський колорит (хоча, треба зазначити, вона аж ніяк не була суто локальною, вузькодіалектною).

Українські полемісти, поети, автори драм, інтермедій, повчань, перекладів у цей час використовують українську мову, сформовану ще в литовських канцеляриях, удосконалюючи її й збагачуючи. Ось мова вихованця Києво-Могилянської колегії і її ректора середини XVII ст. Іоанікія Галятовського з його твору «Наука, альбо Спосіб зложення казанья» (1665 р.), у якому чи не найповніше відображено особливості тодішньої української літературної мови:

«А яко в неділю, так і в свято можеш причини повідати, для котрих що ся діяло альбо дієт, можеш повідати імена, котрими ся яка реч називаєт, можеш показати способи, котрими можемо чого доброго доступити, а злого ся охоронити.

Можеш повабити людей до слухання, кгда любо в неділю, любо в свято будеш їм на казанню обіцяти якую нову реч показати, которую оні не видали і не чували, кгда їм обіцятимеш показати на казанню якую дивную і неподобную реч. Читай першое моє казанне на покров пресвятої Богородиці. Там я в пропозиції дивную і неподобную реч обіцяв-єм показати, же пречистая Діва зважила огонь, змірила вітер і завернула назад день прешлий; потім тоє в наррації показав-єм» [16; 112].

Лексика мало чим відрізняється від сучасної української – хіба що значення деяких слів трохи відмінні (щоправда, в інших авторів вона може бути рясно пересипана старослов'янськими – данина традиції). Є кілька полонізмів (*альбо, кгда, прешлий* – як у сучасній українській мові, буває, трапляються росіянізми). Терміни запозичено з латинської мови (*пропозиція, наррація*). Щодо граматики, то минулий час дієслів утворено за допомогою особових форм дієслова *бути* (*обіцяв-єм, показав-єм*). У третій особі однини дієслова І дієвідміни мають у кінці букву **т** (яка, мабуть, тоді вже й не читалася); частка **ся** не закріплена в кінці дієслова (*ся дієт, ся називаєт*). Прикметники, порядкові числівники, займенники вживаються лише в нестягненій формі (*дивную, неподобную, пречистая, першое, якую*). На письмі не відображено чергування **о, е з і** (*способ, реч, але потім*), хоч воно в нашій мові існує ще десь із XIII ст. Саме такі особливості є типовими для багатьох текстів того часу; отже, їх, ці особливості, можна вважати за тодішню мовну норму.

Про це свідчить і мова іншого автора, Касіяна Саквича, в його творі «Вірші на жалосний погреб зацного рицера Петра Конашевича», написаному 1622 р. – майже півстоліття раніше від наведеного вище уривка.

Александр Великий обіцяв дарувати

Єдного філософа, о що би хтів жадати.

Філософ о клейт* просив, котрий би од смерти

Боронився, кгда, мовить, схочет на мя натерти.

Рекл му Александр, же собі би-м то рачей

Зичив, би-м не вмирав, леч не може бить іначей.

– Кождий, хто ся уродив, мусить і умерти,

Жаден ся чоловік смерті не может оперти [16; 228].

Якщо давні літературні мови були творінням і надбанням лише чи переважно панівних, привілейованих верств суспільства і мали вузьке поширення, то у творенні сучасних літературних мов й утвердженні їх так чи інакше брали участь ширші кола певного народу. Проте єдина літературна мова формувалася й шліфувалася усе-таки в певних культурних центрах. «Французька мова, котра як у літературній, так і в розмовній формі поширювалася у Франції, в основному суто паризького походження. Це мова паризького освіченого товариства» [5; 432]. Лондонська говірка стала основою для англійської, пекінська – для китайської, говірка міста Едо – для японської літературної мови.

А який культурний центр формував і поширював єдину наддіалектну українську мову? Великі міста

України були постійно обсажені іноземцями: Київ був окупований як не поляками, то росіянами, Львів – поляками й німцями. Український елемент у цих та інших великих містах був незначний і переважно безправний. Як свідчить О. Кониський у повісті «Юрій Горovenko», у Києві «до 1859 року на головних місцевих улицах, в неофіційних салонах, в коридорах судів і університету панувала польська мова», а де не польська, там російська – тільки не українська.

А єдина національна мова могла сформуватися тільки там, де сходилися й активно спілкувалися між собою люди з різних діалектних середовищ, як це було в античні часи в Афінах, де творилося грецьке койне.

В Україні таким центром формування єдиної загальнонаціональної мови, починаючи з XVI ст., могла бути лише Запорозька Січ. Чи це так?

Наприкінці XVI – у XVII ст. відбувається інтенсивне змішування українського поспільства (а отже, й діалектів української народної мови). До цього людей спонукала кріпацька неволя, яка була особливо нестерпна на західних землях України, обсілених польськими магнатами. «З українсько-білоруського Полісся, з Побужжя й Галичини, з північно-західної Волині суне маса селянського і маломіщанського осадника на полудне і схід, посуваючися звичайно етапами – переходячи в поблизу околиці: з Галичини на Поділля, з Побужжя на Волинь, тимчасом як звідти сила емігрантів-утікачів іде далі – в сусідні часті Брацлавщини й Київщини найчастіше, поки кінець кінцем ся еміграційна хвиля не перекотиться до крайніх своїх границь – задніпрянських пустинь» [3; т. VII, с. 256]. Це зумовило й змішування різних діалектів української мови.

Проте й тут, на малообжитих землях, польське панство не давало спокою українським селянам – і ті, кращі й завзятіші з них, ішли за Дніпрові пороги, вливалися в ще нечисленні лави запорозьких козаків, які таким чином дедалі зростали.

У різні часи в Запорозькій Січі водночас перебувала різна кількість козаків, яких налічувалося зазвичай тисячі. Ось деякі свідчення.

1584 р. якийсь Гамберіні писав: «Одні козаки служать королеві і пробувають на островах... є їх 1500; інші – то зайді, в значній мірі шляхтичі з сусідніх земель, що займаються грабуванням земель турецьких і татарських... можна з таких зайд зібрати 14 до 15 тисяч добре озброєного війська» [3; т. VII, с. 293].

Наприкінці XVI ст. «в Східній Україні запанувала чисто козацька атмосфера й козаччина стала тут хазяїном. “Вся Україна скозачилася, зрадців і шпигунів [козацьких] повно”, – писав під час походу 1596 р. Жолкевський з Білої Церкви. Козацькі контингенти зросли з 2–3 тисяч, як бувало давніше, до 12–15, і що більше – за спиною цих контингентів чулися дальші прихильно до них настроєні народні маси» [3; т. VII, с. 309]. Відбувається консолідація українського суспільства, поживаються контакти й спілкування між людьми з різних місцевостей.

Узимку 1609–1610 рр., під час польського вторгнення в Росію, за свідченням сучасника, «запорозьких козаків на різних місцях у Москві страшенна сила, рахували їх більше 40 тисяч, і все більше їх прибувало: трохи що не з усім кошем з Запорожжя вийшли» [3; т. VII, с. 333].

* *Клейт* – охоронна грамота.

У битві з турецьким військом під Хотиним 1621 р. «було того козацького війська, за польськими відомостями, до сорока тисяч» [3; т. VII, с. 472].

Ще більше козаків збиралося разом під час всенародних заворушень, як це, свідчив один із поляків, було 1650 р.: «Запорозькі козаки стоять у зборі, гетьманом у них Матвій Гладкий, з ним тридцять тисяч стоїть коло Костянтинова. А з полковниками: з Кривоносим сином стоїть сорок тисяч у трьох милях від Кам'янця-Подільського, а коло Бару Нечай, з ним тридцять тисяч. Коло Чернігова, Стародуба і Почапа всі міщани збунтувалися, стоять у купах...» [3; т. IX, кн. 1, с. 13].

Навіть узимку не всі козаки розходилися із Січі: «А на Запорожжю стояло тоді, зимою, 6 тисяч війська» [3; т. VII, с. 528]. Ідеться про зиму 1624–1625 рр. Іноді їх тут було й набагато більше. Для порівняння: у найбільшому місті Києві проживало тоді близько 6 тисяч населення.

На Січ збиралися люди з різних кінців України. У реєстрі 1581 р. (усього 500 козаків) серед інших є такі записи: *Михайло з Канева, Семен з Білої Церкви, Святогор з Києва, Стась з Галича, Лукаш з Волині, Остап з Дубна, Мисько з Луцька, Созон з Турова, Антон з Острога, Юрин з-під Львова, Богась з Вінниці, Опанас з Ковеля, Михайло з Торчина, Степан з Чорнобиля, Антін з Кам'янця, Федір з Грубешова, Іван з Володимиря, Путило з Путивля, Грицько з Почаєва, Матвій з Рівного, Васько із Золочева, Станіслав з Бучача, Микола з Мозиря, Ян Заберовський з Перемишльської землі та ін.* [див.: 4; 40–51]. Відомо, що Петро Сагайдачний був родом із села Кульчиців тепер Львівської області, Северин Наливайко народився в селі Гусятині на Тернопільщині, Богдан Хмельницький, імовірно, з Чигирини, Іван Мазепа з Київщини, Іван Виговський з-під Овруча, що на Житомирщині.

Запорозькі козаки – вихідці з різних діалектних середовищ – інтенсивно спілкувалися між собою у просторих куренях (мешкало разом до 150 козаків), під час навчання військового мистецтва, походів, спільних робіт. Ось що пише французький інженер Боплан, який у 40-х рр. XVII ст. бував на Запорожжі: «Шістдесят їх беруться до будови одної чайки... Таким чином за два або три тижні вони виготовляють 80–100 чайок... В кожну чайку сідає 50–70 чоловіка» [3; т. VII, с. 299]. Між козаками у гуртах, безперечно, точилися розмови на різні теми. Без цього не могло бути.

«У години дозвілля, вільний від походів час запорозькі козаки любили, лежачи на животах, погмоніти, послухати розповіді інших... У таких словесних перемовляннях і змаганнях відточувалася красномовність і полемічна майстерність» [14; 138]. «Як правило, козаки мислили масштабно, на високому рівні узагальнення відомих їм знань народних і наукових, про світ, його будову, космічні явища. Вони любили філософствувати, глибоко поважали народних любомудрів» [14; 163].

Переважно саме в козацькому середовищі й творився український фольклор, зокрема народна пісня, яка не тільки врятувала від знищення нашу мову, а й стала взірцем, основою для Шевченкової поетичної творчості. «Будучи високими цінителями пісень, дум і рідної музики, запорозькі любили послухати своїх боянів, співців-кобзарів, нерідко самі складали пісні і

думи і самі бралися за кобзи, які були в них улюбленим музичним інструментом» [19; т. 1, с. 237]. «Маса січового війська, так званого низового товариства, за своєю грамотністю й начитаністю стояла настільки високо, що перевершувала в цьому відношенні середній, а можливо, й вищий стан людей великоросійського звання свого часу... Грамотність ця сягала до того, що в Січі були люди, які вміли складати латинські вірші і духовні канти» [19; т. 1, с. 449].

Що козаки на Січі між собою розмовляли мовою, яка мало чим відрізнялася від сучасної української літературної, є чимало свідчень. Ця мова потрапляла в різні записи, хоч, так би мовити, суспільно визнаною як літературна ще не була. Ось пісня на смерть гетьмана Івана Свірговського, який загинув 1574 р.; тоді ж, очевидно, хтось із козаків і склав її (цей текст і наступні подаю так, як їх наведено у використаних джерелах, не міняючи написання):

Як того пана Івана,
Що Свірговського гетьмана
Та як бусурмани пиймали,
То голову ему рубали,
Ой, голову ему рубали
Та у сурьми вигравали,
З его глумовали.
А з низу хмара стягала,
Що воронив ключа набигала,
По України туманы слала,
А Украина сумовала,
Свого гетьмана оплакала.
Тоди буйнии витри завивали:
– Де ж ви нашого гетьмана сподивали? [10; 310].

У цій пісні послідовно дотримано чергування **о–і**, минулий час вжито без допоміжного дієслова *бути*.

Ще ближча до сучасної емоційна мова козака на Раді в Січі 1658 р. – з незначними діалектними особливостями (за 140 р. до появи «Енеїди» І.Котляревського): «А бодай ніхто не диждав, щоб Виговського з булави запорозької зкинули: ани цареві, ани тобі, воеводу, козаки нічого ни зділали, щоб ви право наше козацьке – обирати гетьмана – у нас видерли; Виговський голову счажив [!], нас з тяжкою неволи лядск[о]ї визволяючи; вси при ним умирати, из ним жити готовисьмо; то вся Украина: полковники, осаули, отамани, сотники и чернь попросягаємо!» [10; 76].

У XVII ст. навіть у деякі офіційні документи рясно проникають українізми. Ось лист від Війська Запорозького гетьманові Іванові Мазепі від 1688 р. Писала його людина, безперечно, вчена, тодішньою літературною старослов'янською мовою. Але підказували, що писати, козаки своєю розмовною мовою, тому й до листа потрапило багато слів, слів і зворотів, властивих уже сучасній українській літературній мові (треба мати на увазі, що буква **ѣ**, починаючи ще з XI–XII ст., читалася в Україні як **і**): *вельможный пане гетьмане, добродѣю, Христе Боже, при добромъ здоровьи, листъ, праца, пожитки, съ ласки вашей, до вельможности вашей, небожчикъ, имѣемъ надежду (маємо надію), служити, проливаючи потъ, на пожитокъ христіанству, самъ добре знаешь, ни съемъ ни оремъ, съ немалою купою войска, миловали по-братерски згоду, року 1688, щиро зичливый, съ товариствомъ* [див.: 19; т. 3, с. 38–40].

І в інших тодішніх документах раз по раз натрапляємо на такі форми слів, слова й вислови, як *доки*

зійде сонце, роса очи ихъ выіть; все потребное, насъ впежняете, власне, носа высунуть, досыть, того жъ часу, отдячити, отслужити, ходячи подъ Перекопъ, что до (щодо) присяги тощо. «На одному чорновому документі, що уцілів у паперах січового архіву, зроблено приписку, яка явно виказує походження запорозького писаря: «Спробувати пера і черншла, чи добре буде пысати» [19; т. 1, с. 451].

Цікаве з погляду тогочасної мови майже дослівне відтворення розповіді простого козака в донесенні вивідача Івана Рутковського гетьманові Мазепі з 1691 р. про підмовляння самозваного гетьмана Петрика: «Я, говоритъ онъ, пане кошовый, горло свое ставлю и велью мене на составы порубати, коли тобъ вся Украина, почавши одъ самой Полтавы, не поклонится, только хоть шесть тысячей озми (возьми) орды (орды) да пойдемъ въ города: мене пошли впередъ съ килко сотъ конми въ Полтавщину, – я знатокъ, з якого конца зачати, да и дѣдусь мой не буде спати за свою зневагу, що его зкинули съ полковництва, а гетман заразъ на Москву утечетъ, бо тамъ его вся душа, а тутъ тилко тѣнь его, войску запорозкому; одни скарби (ы) в Польшу сестрѣ отвезъ, а теперъ на Москву другіе почав возити, та и сам туди жъ къ чорту покрутится, одно (лишь только) съ татарами перейдемо Днѣпръ» [19; т. 3, с. 94]. Власне, це вже сучасна українська мова, тільки в непослідовному й недосконалому записі.

А пригадаймо знаменитий лист запорозьких козаків турецькому султанові Мухаммеду IV, написаний приблизно 1673 р. чи трохи пізніше, який поширювався в багатьох списках того часу. Тут доречно також назвати складені в козацькому середовищі народні думи, у яких ідеться про події XVI–XVII ст., пісні, авторкою

яких була, імовірно, Маруся Чурай (середина XVII ст.), відому пісню харківського козака Семена Климовського «Їхав козак за Дунай» (початок XVIII ст.), вірші отамана Чорноморського козацького війська Антона Головатого (кінець XVIII ст.), віршовані оповідання невідомих авторів «Пекельний Марко», «Вірша про Кирика», «Вакула Чмир» (XVIII ст.) тощо. Мова їхня, за незначними допустимими винятками, цілком сучасна українська літературна.

Не випадково російський академік І.Срезневський ще 1834 р. писав про українську мову, що вона «є однією з найбагатших слов'янських мов, що вона навряд чи поступиться, наприклад, перед богемською щодо багатства слів і виразів, перед польською щодо мальовничості, перед сербською щодо приємності, що це мова, яка, будучи ще необробленою, може вже порівнятися з мовами культурними: щодо гнучкості й багатства синтаксичного – це мова поетична, музикальна, мальовнича» [цит. за: 15; 20].

Не можна не поділити захоплення М.Гоголя: «Так ось вона, Січ! Ось це гніздо, звідки вилітали всі ці горді й міцні, як леви, ось звідки розливалася воля й козацтво на всю Україну!» («Тарас Бульба»). Тут, на Запорозькій Січі, злитовувалося мовне різноманіття всіх українських діалектів ув одну багату й милозвучну українську мову, і звідси козаки її розносили по всій землі нашій. І це тривало понад два століття, доки московити 1775 р. не зруйнували це гніздо волі й горнило сучасної нашої мови.

Але козацьку мову – а так її нерідко називали сучасники – підхопив Іван Котляревський і утвердив Тарас Шевченко. І тепер вона одна з найбагатших і найрозвиненіших мов світу.

Література

- Брайчевський М. Літопис Аскольда / М.Брайчевський. – К.: Український центр духовної культури, 2001.
- Булаховський Л. Питання походження української мови / Л.Булаховський. – К.: Вид-во АН УРСР, 1956.
- Грушевський М. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / М.Грушевський. – К.: Наук. думка, 1991–1996.
- Дзира Я. Автопортрет нації / Я.Дзира. – К.: Бібліотека українця, 1997.
- Доза А. История французского языка / А.Доза. – Москва: Изд-во иностранной литературы, 1956.
- Іванченко Р. Державницька ідея давньої Русі-України / Р.Іванченко. – [2-ге вид.]. – К.: Смолоскип, 2007.
- Ісаєвич Я. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI–XVIII ст. / Я.Ісаєвич. – К.: Наук. думка, 1966.
- Історія української мови: хрестоматія / [упоряд. С.Єрмоленко, А.Мойсеєнко]. – К.: Либідь, 1996.
- Історія Югославіи. – Москва: Изд-во АН СССР, 1963.
- Костомаров Н. Казаки: исторические монографии и исследования / Н.Костомаров. – Москва: Чарли, 1995.
- Курс сучасної української літературної мови: у 2 т. / [за ред. Л.Булаховського]. – К.: Рад. школа, 1951.
- Огієнко І. Історія української літературної мови / І.Огієнко. – К.: Наша культура і наука, 2001.
- Огієнко І. Українська культура / І.Огієнко. – К.: Наша культура і наука, 2002.
- Руденко Ю. Українська козацька педагогіка: витоки, духовні цінності, сучасність / Ю.Руденко, О.Губко. – К.: МАУП, 2007.
- Сучасна українська літературна мова: Вступ. Фонетика / [за заг. ред. І.Білодіда]. – К.: Наук. думка, 1969.
- Українська література XVII ст. / [упоряд. В.Креко-тень]. – К.: Наук. думка, 1987.
- Ющук І. Велесова книга: «за» і «проти» / І.Ющук // Велесова книга – пам'ятка української культури. – К.: КиМУ, 2005.
- Ющук І. Українська мова / І.Ющук. – К.: Либідь, 2003.
- Яворницький Д. Історія запорозьких козаків: у 3 т. / Д.Яворницький. – К.: Наук. думка, 1990–1991.
- Яценко Б. Із студій над Велесовою книгою / Б.Яценко // Велесова книга – пам'ятка української культури. – К.: КиМУ, 2005.